

ENDÜLÜS'TE KİTAP YAKMA HÂDİSELERİ

Doç. Dr. Nizamettin PARLAK
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Tarihte değişik zamanlarda kitap ve kütüphanelere karşı olumsuz bir takım durumlar olagelmıştır. Çeşitli gerekçelere dayandırılarak gerçekleştirilen bu faaliyetler, bazen genel bir kargaşanın parçası olarak tezahür ederken bazen de doğrudan kitaba yönelik olarak ortaya çıkmıştır. Şu bir gerçek ki bir toplumda isyan ve kargaşa ortamı söz konusu olduğunda kitaplar ve kütüphaneler bu durumdan etkilenir. Bu makalenin konusu, bizzat kitaba yönelik olarak ortaya çıkan; yazımını engelleme, çoğaltılmasını ve dağıtımını durdurma, yasaklama, yakma ve başka şekillerle kitabın kitlelere ulaşmasına mani olma şeklindeki faaliyetlerdir.

Özellikle “kitap medeniyeti” olarak nitelenen Endülüs'te, kitap yakma hadiseleri yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Bu durum, iki hususun önemli göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Birincisi; Endülüs'te çok sayıda kitap vardı ve Endülüs medeniyeti bu kitaplardan üretilen malumat ve masnuat üzerinde yükseldi. İkincisi; Gerek Müslümanların kendi aralarında yaşanan çatışmalarda gerekse Hıristiyan işgalleri sırasında, kitap ve kütüphaneler çok büyük zarar gördü. Endülüs'ün çöküşünde bu faaliyetlerin de önemli rolü oldu.

Bu çalışmayla, bir kitaba (Kur'an) ve onun yorumu ve pratiği (hadis) üzerine inşa edilmiş olan İslâm medeniyetinin yeniden tesisi hususunda kitabın yerine ve önemine ve Endülüs'teki kitap imhasına dikkat çekmek hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Endülüs, Müslüman İspanya, Kitap, Kütüphane, Kitap yakma

ABSTRACT

Book Burning Events in Andalusia

Negative activities against books and libraries have always been at different times in history. These activities, which are based on various reasons, sometimes manifest themselves as part of a general confusion, but sometimes directly towards the book. It is a fact that the environment of rebellion and turmoil in a society, books and libraries were affected by this. The theme of this article is that the book itself is directed towards; blocking the writing, stopping distribution, forbidding, burning and other forms are the activities to prevent the book from reaching the masses.

Especially in Andalusia, which is described as "book civilization", the book burning incident has been experienced intensely. This shows two important points. First: There were a large number of books in Andalusia and the Andalusian

civilization the information and technology produced from the books. Secondly, books and libraries suffered greatly during Muslim conflicts and Christian occupations. These activities also played an important role in the collapse of Andalusia.

In this study, it is aimed to draw attention to the place and importance of the book on the reconstruction of Islamic civilization built on a book (Qur'an) and its interpretation and practice (hadith) and the destroy of the books in al-Andalus..

Keywords: Andalus, Muslim Spain, Book, Library, Book incineration

GİRİŞ

Gerek sadece muhteva olarak gerekse yazılı bir metin anlamında 'kitap/suhuf', ilk insanla birlikte Âdemoğlunun hayatında yerini almıştır. Buna rağmen yazının icadı, dolayısıyla da kitabın kullanımı daha sonraki dönemlere tarihlendirilir. Bunun sağlıklı bir tespit olduğunu söylemek, aksini iddia etmek kadar sorunlu bir meseledir. Ama şu bir gerçektir ki insanoğlu yazıyı ve kitabı etkin bir şekilde kullanmaya başladığından itibaren inanılmaz gelişmelere imza atmıştır. Fakat her gelişme, bünyesinde kendi zafiyetlerini, daha doğrusu çöküşlerini de içinde barındırmaktadır. Nitekim kitapla gelen büyük kazanımlar, onların zaman zaman tehlikeli görülüp, yasaklanıp, imha edilmeleriyle birlikte yok olmuş, kaybedilmiştir.

Kitabın öneminin farkına varılmasıyla birlikte koleksiyonlar oluşturulmaya, kütüphaneler kurulmaya başlanmış ve bilginin gücünü kullanarak toplumlara dönüştürmek isteyenler, bu alanda iz bırakacak önemli işler yapmışlardır.

Diğer taraftan böyle bir gücün, kendi durumlarını korumak isteyenler tarafından tehlikeli görülmesi, farklı sorunların yaşanmasına yol açmıştır ki bunların başında da kitap ve kütüphane yakma hadiseleri yer almıştır.

Türkiye'de kitap ve kütüphaneleri çeşitli açılardan ele alan tezler¹ hazırlanmış olmakla birlikte yakılmasıyla ilgili yazılmış herhangi bir tez tespit edemedik. Öte yandan kitap ve kütüphane yakmanın tarihiyle ilgili kitap ve makale² bulunmasına rağmen Endülüs'te gerçekleşen bu tür olaylarla ilgili herhangi bir çalışmaya rastlayamadık.

Bu makalenin konusuyla ilgili olarak en dikkat çekici çalışma, Lucien X. Polastron tarafından yayımlanan ve 2015 yılında Türkçeye aktarılarak neşredilen *Kitap Yakmanın Tarihi* adlı kitaptır. Müellif bu eserinde kitabın, kütüphanenin tarihçesine ve yakılma hadiselerine oldukça geniş bir şekilde yer vermiştir.

Fakat yazar, bu çalışmada tarafsız davranamamıştır. Zira kitap ve kütüphane yakma hadiselerinin konu olduğu her yerde Endülüs'ün özel ve de drama-

¹ Çavdar, R. Tüba, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995; Tekin, Engin Cihad, *Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)*, Basılmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.

² Polastron, Lucien X., *Kitap Yakmanın Tarihi*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, Everest Yay. İstanbul, 2015; Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, sad. Fahri Unan, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1995; Erünsal, İsmail E., "Osmanlılar'da Kitap ve Kütüphane Geleneği", *Lale*, 1985, 3: 15-21.

tik bir yeri vardır. Bu yüzden olsa gerek müellif, “Endülüs” başlığı altında bir takım malumat vermiş ama ne yazık ki Katoliklerin, engizisyonun, kilisenin Endülüs'teki tahribatına gerektiği gibi değinmemiştir.³

Bu makalede Endülüs'teki kitap yakma hadisleri ele alınacak ve meselenin iki yönü dikkatlere sunulacaktır. Birincisi Müslümanların yaptıkları tahrifat, ikincisi Katolikler eliyle gerçekleştirilen imhadır. Ancak öncelikle konunun tarihine ana hatlarıyla göz atmakta fayda vardır.

1. KİTAP VE KÜTÜPHANE YAKMANIN TARİHİ

Kitaba yönelik bu ve benzeri olaylara ilk önce Kutsal kitaplar/metinler maruz kalmıştır. Kitabın macerasını Hz. Âdem'le başlatmak mümkündür. Zira o ilk peygamberdir ve kendisine suhûf indirilmiştir. Aynı şekilde oğlu Şit (as)'a ve ilk peygamberlerden olan Hz. İdris'e sayfalar hâlinde vahiy verilmiştir. İdris (as)'a indirilen kitabın bazı bölümleri, Filistin'deki Ölü Deniz civarında bir mağarada bulunmuştur. Öte taraftan Sabiîlerin iddialarına göre Hz. Nuh'un kaybolan kitabının birkaç satırı kendi ellerinde mevcuttur.⁴ Yine aynı şekilde pek çok peygamber gibi Hz. İbrahim'e, Hz. Musa'ya ve Hz. İsa'ya da suhuf ya da kitaplar indirildiğini Kur'an bize haber vermektedir.⁵

Hz. Musa'dan altı yüz yıl sonra bir savaş sırasında bir mağarada bulunan metinler o sırada İsrailoğulları içinde bulunan kadın peygamber Hulda'ya gösterildiğinde⁶ o, bunların Hz. Musa'ya verilen kitap olduğunu belirtti ve bu metinlere “Tesniye” adı verildi. İşte elimizdeki kayıtlara göre ilk kitap yakma hadisesi de bu olayın akabinde gerçekleşti. Bahsi geçen mevzudan kısa bir süre sonra Filistin'i işgal eden Irak hükümdarı Nabukadnezar, Filistin topraklarındaki insanların dinini yok etmek için onların ellerinde bulunan Tevrat yazmalarını toplayıp yaktı. Bu olaydan yüzyıl sonra Esdra adındaki bir peygamber⁷ Tevrat'ı hifzetmiş olduğunu bildirerek kitabı ezberinden yeniden yazdırdı. Tevrat'ın bu şekilde ihyasından kısa bir süre sonra bu sefer Romalılar Filistin'i işgal etti ve

³ Müellif, Katoliklerin Endülüs'te yaktığı yüz binlerce kitap meselesine, eserin sonunda verdiği kronolojik özetle bir cümleyle değinmiş, orada da cümlenin öznesini gizlemiş, muhtevayı çarpıtmış ve muğlaklaştırmıştır. Cümle aynen şöyledir: “1499: Granada'da çok sayıda İslâmî kitabın yakılması”. Polastron, *Kitap Yakmanın Tarihi*, s. 360. Bu cümlenin öznesi, Katoliklerdir ve bunlar sadece Gırnata'da değil, ele geçirdikleri bütün Müslüman şehirlerde bu eylemi defalarca tekrarlamışlar ve sadece İslâm'la ilgili değil başta tıp, matematik, astronomi, felsefe vs. olmak üzere yüz binlerce cilt kitabı yakmışlardır. Müellif, “Katolik İspanya” başlığı altında da Yahudilerin zorla din değiştirmeye tabi tutuldukları ve imha edildikleri bilgisine yer vermiş, bazı tarihlerde de birkaç bin Müslüman'ın zorla vâftiz edildiğinden ve Granada'da kitapların yakıldığından bahsetmiş, en sonunda da yakılan kitapların sayısını “bir-iki milyon” diye geçiştirmiştir. Bkz. Polastron, *Kitap Yakmanın Tarihi*, s. 138.

⁴ Hamidullah, Muhammed, *İslâm'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya, Beyan Yay. İstanbul, 2010, s. 13-14.

⁵ Nisâ 4/54, En'âm 6/84-89...

⁶ Hamidullah, İsrailoğullarında kadın peygamber bulunduğunu kabul etmektedir. Bkz. Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 15-17.

⁷ Hamidullah, bu kişinin, Üzeyr peygamber olma ihtimalinden bahseder. Bkz. Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 17.

komutan Antiochus, Yahudilerin kutsal kitaplarını tekrar yaktı.⁸

Hz. İsa gökyüzüne ref edildikten kırk yıl sonra Romalılar, Kudüs'e girdiler. Roma'lı komutan Titus, Filistin'e (Kudüs'e) girerek Yahudilerin bir kısmını öldürdü, bir kısmını da esir aldı. Şehir yağmalanıp yıkıldı, Yahudilerin kutsal kitapları üçüncü defa yakıldı (MS. 70).⁹

Hıristiyanların kutsal metinlerine gelince, Hz. İsa'dan sonra kaybolan İncil, daha sonra yeniden oluşturuldu ve Hıristiyan tarihçilere göre İncillerin sayısı yetmiş aştı. Bunun üzerine dördü hariç diğer İnciller şüpheli bulunarak red ve imha edildi.¹⁰

Hz. Muhammed (as)'a indirilen, Hz. Ebû Bekir zamanında iki kapak arasında toplanan ve Hz. Osman zamanında da çoğaltılarak İslâm dünyasının belli başlı merkezlerine gönderilen Kuran-ı Kerim'le ilgili olarak da bazı imha ve yakma olayları kaynaklarda kaydedilmiştir.¹¹ Diğer kutsal kitapların imhasından farklı boyutta tezahür eden bu hadiselerin ilki, birinci halife döneminde yaşanmıştır. Nitekim Hz. Ebû Bekir, sahabenin elinde çeşitli materyaller üzerine yazılmış bulunan ayetleri iki kapak arasında toplayıp bir kitap hâline getirdikten sonra öncekilerin tamamını imha etmiştir. Hz. Osman da Kuran'ı, ilk nüshayı esas alarak çoğaltmış ve bunların dışındaki sayfaların ve mushafaların yakılmasını emretmiştir.¹² Şunun altını çizerek ifade edelim ki bu tür yakma ve imhalar Kur'an'ın varlığına karşı değil bilakis onun korunmasına matuf eylemlerdir.

Kur'an tercümelerinin Avrupa'da yasaklanması ve yakılması da ayrı bir hadise olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında Hıristiyanlar, Kur'an'ın güya çelişkilerle dolu olduğunu göstermek ve kendi kamuoylarında itibarsız hâle getirmek amacıyla onu ana dillerine tercüme etmişlerdir. Bu maksatla yapılan tercüme-lerden bir tanesi 1143'te basılmış, fakat amaçlarına hizmet etmede yetersiz görüldüğü için bu tercümenin birkaç asır boyunca yaygınlaşmasına izin verilmemiştir. 1503-1523 yılları arasında Pagnini tarafından Venedik'te basılan bir

⁸ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, 16-17. Hamidullah'a göre şu anda elimizde bulunan Tevrat, Hz. Musa'ya indirilmiş olan Eski Ahid'in sadece bir kısmıdır. Bkz. age, 17. Tevrat'ın, Buhtunnasr (Nabukadnezar) tarafından yakılması konusunda bkz.: İbn Asakir, Ebû'l-Kasım (571/1176) *Tarihu Dimeşk*, tah: Amr b. Garame el-Umrî, Daru'l-fikr, ty., XL, 324-325; Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *Kıyasu'l-enbiya*, Matbaatu dari't-te'lif, Kahire, 1388/1968, II: 343; Suyuti, Cemaleddin (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensur*, I-VIII, Daru'l-fikr, Beyrut, ty, II, 28.

⁹ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, 17; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi Kıyas-ı Enbiya*, sad. Ali Arslan, I-II, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2012, I, 42. Milattan sonra yanan bazı kitaplar için bkz: İbn Ebî Usaybia (ö. 668/1269), *Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etebbâ*, tah. Nizar Rıza, Dâru mektebeti'l-hayat, Beyrut, ty. s. 58.

¹⁰ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 19. İskenderiye kütüphanesinin Hz. Ömer tarafından yakıtıldığı iddiaları bilimsel temelden yoksun bir görüştür. Konu ile ilgili olarak bkz. Çelik, Mehmet, "Süryani Kaynaklarına göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yakıtması (1 Ağustos 455)", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1: 51-67; Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 41-51.

¹¹ Bkz. Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib b. M. el-Basri el-Bâkillânî (ö. 403/1013), *et-Temhid*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar, Lübnan: Müessesetü kütübi's-sekafiyye, 1407/1987, 533-535.

¹² Bedrüddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1. Baskı, Dâru'l-ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, yy. I, 236, 240; Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 34-35.

Kur'an nüshası dönemin papasının emriyle yok edilmiştir.¹³

XVI. Yüzyıl ortalarında Theodori Bibliandri tarafından yeniden hazırlanan Kur'an tercümesinin yayınlanması ile ilgili olarak dönemin Papası, hukuk uzmanı Bonifazio Amerbach'tan görüş istemiş o da şu şekilde cevap vermiştir: "... Kur'an'ın Basel şehrinde çoğaltılmasının vicdanî açıdan gerekli olmadığını söyleyeceğim... Bunun nedeni; bu lanetli, utanç verici ve tehlikeli (!) kitap, yayınlanması hâlinde bilgili, bilgisiz, dürüst, yalancı, iyi-kötü her okurun eline geçecek, parası olan onu satın alabilecek ve bu şekilde -zaten mevcut olan- karışıklıklar daha da artacaktır. Bu kitabın kütüphaneden çıkmaması, yalnızca hatalarının gösterilmesi için sadece teologlar tarafından kullanılması gerekir." Amerbach, bu düşüncesini Hıristiyan dünyasında yasaklanan ve yakılması gereken kitaplarla ilgili bir konsey kararına dayandırmıştır. O da şu şekildedir: "Genç Teodosio'nun sapkın Nestorio'nun, Yüce Efes Konseyi tarafından yasaklanan ve mutlaka bulunarak yakılmasına karar verilen kitapları bulunduranın, okuyanın ya da çoğaltanın bütün varlığının alınması şeklindeki fermanı, Kur'an'ın tercümesinin de yasaklanması fikrini intaç etmektedir. Sapkınların kitapları, İncil'e dayanılarak Hıristiyan konseyleri ve meclisleri tarafından yasaklanmış olduğundan okunmak üzere hazırlanmamalıdır. Nitekim her iki ülkenin kanunları da İncil'in karşısında sapkın olarak belirlenen kitapların yok edilmesini ve yakılmasını emrettiği gibi yayınlanmaları durumunda da ağır cezalar öngörmektedir." Bu görüş üzerine Kur'an'ın Latince çevirisinin 11 Ocak 1543'te satılmamak şartıyla basılmasına izin verildi, aynı yıl içerisinde basıldı fakat bu tercüme daha sonra Papa VII. Alexander (1655-1667) tarafından yasaklandı.¹⁴

İslâm kültür tarihinde Kur'an'ın istinsahından sonra tek bir Mushaf üzerinde birleşmek ve doğabilecek tartışmaları engellemek amacıyla imha edilen Kur'an nüshalarına/bölümlerine ek olarak hadislerle ilgili imha olayları¹⁵ da kaydedilmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir, iki yıl kadar yaşamış ve halifelik yaptığı bu dönemde aynı zamanda Peygamber'in hadislerini derlemek için bir çalışma yapıp içinde beş yüz hadis bulunan bir kitap oluşturmuştu. Fakat Peygamber'e ait olmayan bir sözü ona isnat etmiş olmak endişesiyle bu kitabı imha etmiştir. Ancak Ebû Bekir'in bu metni imha şekli, bilinen metotlardan farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. O, bu kitabı suyla yıkayıp yazılarını (mürekkebinin) silerek ortadan kaldırmıştır.¹⁶

¹³ Kumrular, Özlem, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni Türk Korkusu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 104; Aydar, Hidayet, "Kur'an -Tercümesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2002, XXVI, 401-404.

¹⁴ Kumrular, *Türk Korkusu*, s. 105-106; Aydar, "Kur'an -Tercümesi", *DİA*, XXVI, 401-404.

¹⁵ Bkz. Dimeşki, Ebu Zür'a (ö. 281/894), *Tarihu Ebi Züra ed-Dimeşki*, thk. Şükrullah Nimetullah el-Kucani, Mecmau'l-lügati'l-Arabiyye, Dimeşk, 1980, s. 363.

¹⁶ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, 71. Hamidullah'ın, 1980'lerde kaleme aldığı bu bilgiler, müellifin başka bir kitabındaki bilgilerden farklılık arz etmektedir. Hamidullah, 1967'de basılan *Muhtasar Hadis Tarihi*'nde Hz. Ebû Bekir'in oluşturduğu hadis mecmuasını, yakarak imha ettiğini kaydeder. Bkz. Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, Bahar Yay. İstanbul, 1967, s. 41, 42.

H. 82'de (M. 701-702) Emevî veliahtı Süleyman b. Abdülmelik, hac vazifesini ifa etmek için Hicaz'a geldiğinde Medine'deyken Eban b. Osman'dan Hz. Peygamber'in siyerini ve meğâzisini yazmasını istemişti. Ebân bu isteği yerine getirip kitabını tamamlayarak veliaht Süleyman'a sunmuş o da kitap içerisinde Ensar'ın zikredilmesine tepki gösterip "onların bu kadar faziletli olduklarını düşünmediğini" ifade ederek bu kitabın yakılmasını emretmiştir.¹⁷

VIII. yy'daki bu olaydan sonra X. yy'da bu sefer İslâm coğrafyasının başka bir kesiminde yine bir kitap yakma hadisesi yaşanmıştır. Rey'in idarecisi İsmail b. Abbâd (ö. 995)'in kütüphanesindeki kitapların bir kısmı Gazneli Mahmut (ö. 1030) tarafından yakıtılmıştır. Sünnî akidenin savunucusu olarak görülen Mahmut, Rey'i aldığı anda kendisine İbn Abbâd'ın kütüphanesinde ehl-i bidata, Rafizîlere ve zındıklara ait çok sayıda kitap bulunduğu bilgisi verince Sultan Mahmut bu kitapların bir kısmını yakıtmış, bir kısmını da doğudaki başkentine göndermiştir. Sultan, gerek buradan gerekse fethettiği diğer şehirlerden getirdiği kitaplarla Gazne'de yaptırdığı medresede bir kütüphane kurmuştur. Hem bu kütüphane hem de diğer medrese ve cami kütüphaneleri 1155 yılında Gazne'yi alan Gur Sultanı Alâeddin Hüseyin tarafından tahrip edilmiştir.¹⁸

Öte taraftan Büveyhî Şerefüddeve ve Bahâüddeve'nin vezirlerinden Ebû Nasr Sabur b. Erdeşir, Bağdat'ın kerh bölgesinde M. 993 yılında bir kütüphane oluşturmuştu. Selçuklular 1055'de Bağdat'ı ele geçirince bu kütüphane yağmalanmış ve yakılmıştır. Aynı zamanda Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk el-Kündürî, bu kütüphaneden ele geçirdiği binlerce kitapla kendine ait bir kütüphane kurmuştur.¹⁹

Seyfüddeve el-Hemdânî tarafından Halep'te kurulan bir kütüphane de kuruluşundan bir asır sonra yanmıştır. Bir rivayete göre de Şiiilerle Sünniler arasında çıkan bir çatışma sırasında yağma edilmiştir. Başka bir rivayette ise bu kütüphanede bulunan İsmailiye aleyhindeki bazı kitaplardan dolayı, onlar bu kütüphaneyi basıp kitapları yakmışlardır.

Selçuklular döneminde de Nişabur, Merv, İsfahan, Hemedan, Herat, Sava, Rey, Belh, Basra, Musul ve Buhara gibi şehirlerde kurulan medreselerin çoğunda kütüphane mevcuttu. Bunlardan biri olan ve Ebu Ali Hasan b. el-Kettânî tarafından Rey'de kurulmuş bulunan kütüphane, Harizm hükümdarı Atsız'ın askerleri tarafından yağmalanmıştır.

Trablusşam ve civarında hüküm süren Ammâroğulları (1070-1109), bu şehirde dâru'l-İlim ve ona bağlı bir kütüphane kurmuştur. "Dünyada bir benzeri görülmemiştir" diye nitelenen Dâru'l-İlim Kütüphanesi 1109'da Trablusşam'ı

¹⁷ ez-Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870), *el-Ahbârü'l-Muvaffakiyyât*, thk: Sâmî Mekki el-Âfi, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, II. Bsk. 1996, s. 275, 276; Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İsar Yay. İstanbul, 2008, s. 166-167.

¹⁸ Pedersen, Johannes, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit, Karagözoğlu, Klasik Yay. İstanbul, 2013, s. 132; Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

¹⁹ Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 132-133; Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

işgal eden Haçlılar tarafından önce yağmalanmış, sonra da yakılmıştır.²⁰

Halife Mustansır Billah'ın Bağdat'ta 1234 yılında kurduğu Mustansırıyye kütüphanesinde seksen bin ciltten fazla kitap bulunmaktaydı. Moğollardan Mengü Han'ın kardeşi Hülagu, Tebriz üzerine yürürken Halife Mu'tasım'a bir mektup gönderdi. Onun tahkir edici cevabı üzerine Hülagu, başkent Bağdat'a doğru harekete geçti, şehri işgal ederek talan etti. Kütüphanelerdeki kitaplar yağmalandı. Moğol askerler yağmaladıkları bu kitapların bir kısmını sattılar, bir kısmının ciltlerini sökerek atlarına takım yaptılar. Bir kısmını da ya yaktılar ya da nehre atarak imha ettiler. Bu kütüphanedeki kitapların bir bölümü de Hülagu'nun maiyetinde bulunan Nâsirüddin et-Tûsî tarafından Meraga'ya götürüldü (1257). Böylece yüzlerce yılı alan büyük emeklerin neticesinde telif edilmiş, uzun uğraşlar sonucu bir araya toplanmış paha biçilemez hazineler yok olup gitti.²¹

Makdisî'nin (ö. 1000 yılı civarlarında) Şam'da Cami-i Muzaffer'in doğusunda ve Kasıyûn dağı eteklerinde kurduğu ve sonraki dönemlerde buraya vakfedilen kitaplarla oldukça zenginleşen kütüphane de Moğol istilasında büyük tahribat yaşamıştır.

Nizamülmülk, Bağdat'da 1076'de yapımı tamamlanan Nizamiye Medresesi'nin bir bölümünde dârü'l-kütüb diye adlandırılan bir kütüphane kurmuştu. Nizâmiye Medreseleri her ne kadar Moğol istilasında her hangi bir zarar görmemişse de yine Nizamülmülk'ün İsfahan'da kurduğu medresede oluşturulan kütüphane 1147 yılında çıkan bir isyanda yakılmıştır.

Harizmşah Alaaddin Tekiş'in veziri Nizamülmülk Mesud b. Ali, Harizm'de yaptırdığı medresede büyük bir kütüphane kurmuştu. Moğol istilasında talan edilen bu kütüphanedeki değerli kitaplardan ancak bir kısmı Gürgenç ulemasından Şehâbeddin Hivekî tarafından kurtarılabilmiş, diğerleri tamamen yok olmuştur.

Osmanlılarda ise ancak Yıldırım Bayezid zamanından itibaren medreseler bünyesinde kütüphaneler kurulabilmiş onlar da özellikle Bursa'dakiler, Timur'un işgaliyle birlikte yok olmuştur.²²

Yüzyıllar boyunca tekrarlanan kitap yakma hadiseleri XX. yüzyılda da vuku bulmuştur. II. Abdülhamit de dinî kitapları yaktırmakla suçlanmıştır. Meselenin aslı şudur: Başta *Sahih-i Buharî* olmak üzere yanlışlarla dolu olarak basılmış bazı dinî kitaplar vardı. Diğer taraftan içeriğinden dolayı daha önce basımı yasaklanmış *Muhammediye* gibi bazı kitaplar yeniden neşredilmeye başlanmıştı. Bunun üzerine bu kitapların basımı yasaklandı. Bu arada piyasada mevcut olan hatalı olarak basılmış kitapların nüshaları toplatılarak Çemberlitaş hamamının

²⁰ Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

²¹ Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emeviler, Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara, 1968, s. 118; Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

²² Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

külhanında yakılmıştı. Tarihçilere göre böyle bir olay yaşanmıştır ama bunun II. Abdülhamit'in emriyle yapıldığı bilgisi doğru kabul edilmemiştir.²³

Yine XX. yüzyılda Avrupa'nın göbeğinde o zamanki Yugoslavya'da, daha sonra da Bosna'da yaşanan gelişmeler de konumuz açısından örneklik teşkil etmektedir. Ocak 1946'da ilan edilen Yugoslav Federal Anayasası, ülkede Müslümanlara yönelik bir takım yasaklar getirdi. Kur'an hakkında temel bilgilerin verildiği ilkokul seviyesindeki mektepler kapatıldı, kültürel ve eğitsel faaliyetler yasaklandı. Saraybosna'da Müslümanlara ait basımevi kapatıldı.²⁴ 1992-1995 yılları arasında yaşanan ve Bosna'da pek çok Müslümanın hayatını kaybetmesine sebep olan savaşta kitaplar ve kütüphaneler tahrip edildi. Nitekim Bosna Millî Kütüphanesi, Sırp tarafından 25 Ağustos 1992'de top ateşine tutuldu ve büyük bir kısmı tahrip oldu. Bu saldırıdan önce kütüphanede 155.000 nadir basma ve yazma eserden meydana gelen 1,5 milyon eserin kayıtlı olduğu bilinmekteydi. Bunların çok azı kurtarılabildi. Yine 1992 yılında önemli yazma eserleri barındıran Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü de bombalı saldırıya maruz kalmış ve yakılmıştır. Burada da birçok eser yok olmuştur.²⁵

2. ENDÜLÜS'TE KİTAP VE KÜTÜPHANELER

İslâm dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Endülüs'te de Müslüman düşünürler, dinin temel hedeflerini, eğitimin de ana hedefleri olarak kabul etmişlerdir. İslâm'ın gayesi insanları dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmaktır. Bunun için insanların cehaletten kurtarılması, aklını kullanması, nefsinin kontrol etmesi ve güzel ahlak ile bezenmesi gerekir. Bunlar da eğitimle mümkündür.

Belirtilen amaçlara ulaşmak için Endülüs'te de eğitime, kitaba ve kütüphaneye önem verilmiştir. Fransız araştırmacı Henri Peres, kitap sevgisinin, Endülüs halkının en bariz özelliklerinden biri olduğunu belirtmiştir. İlimle uğraşan bir Endülüslüye göre kitap, mücevherden daha kıymetlidir. Endülüs'te kitap sevgisi, sadece ulemaya mahsus olmayıp, toplumun genelinde gözlenen bir özelliktir. Bu yüzden de Endülüs'te çok sayıda kitap yazılmış, gerek devlet ricaline gerekse ulemaya veya diğer şahıslara ait büyük kütüphaneler oluşturulmuştu. Böylesine bir medeniyetin can bulduğu bu topraklarda zaman zaman çeşitli bağnazlıklar ya da iç çatışmalar sırasında kitap ve kütüphane tahribatı da yaşanmıştır.²⁶ Yakılan kitaplara bakarak Müslümanları çeşitli olumsuz sıfatlarla vasıflandırmak en hafif şekliyle haksızlık olur. *Reconquista*²⁷ sırasında ve sonrasında Katolik Hıristiyanların yaktıkları kitapların sayısının bir milyona kadar ulaştığı

²³ Birinci, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2006, IV/7: 291-349.

²⁴ İzzetbegoviç, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, çev. A. Erkilet vd., 2. Baskı, Klasik Yay, İstanbul, 2003, s. 6.

²⁵ Akin, Lemi, "Bosna-Hersek'teki Osmanlı Dönemi El Yazmalarının Durumu", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume X/8, Spring, 2015, 323-340, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8261>.

²⁶ Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 2. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 2013, s. 151, 157-159.

²⁷ İber Yarımadası'nın Hıristiyanlar tarafından Müslümanlardan geri alınması ideali.

kayıtları vardır.

İberya Yarımadası'nda Müslümanlardan önce de çeşitli kitap yakma hadiseleri vuku bulmuştur. Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Yarımada'da hâkim durumda olan Vizigot idareciler, VI. yüzyılın sonlarına doğru, büyük ölçüde politik mülahazalarla Arian mezhebini bırakıp çoğunluğun dini olan Katolik Hıristiyanlığa girince, daha önce takip etmekte oldukları tolerans politikası son buldu. Bundan sonra "bir devletin, bir dini olur" anlayışını benimseyen Vizigotlar, öncelikle, Katolik din adamlarının da desteğiyle daha düne kadar mensubu buldukları Arian mezhebine karşı topyekün bir imha hareketi başlattılar; mezhebin görüşlerini ihtiva eden kitapların tümünü yaktılar. Böylece şeklen de olsa Arianizm sindirildi ve kültürel anlamda önemli tahribat yaşandı.²⁸

92/711 yılından itibaren Müslüman hâkimiyetine girmeye başlayan İberya Yarımadası'nda kitap ve kütüphane önemli bir yer işgal etmekteydi. Bu durum Endülüs medeniyetinin "kitap medeniyeti" diye nitelenmesine sebep olmuştur.²⁹ Makkarî, (ö. 1041/1631) konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir: "Endülüslüler ilme özel önem verirlerdi. İlimde nasibi olmayanlar ise sanatta temayüz ederlerdi... Ancak Endülüslüler felsefe ve ilm-i nücûma itibar etmezlerdi. Hatta "falan kişi felsefe okuyor, filan kişi ilm-i nücûmla uğraşiyor" denildiğinde toplum onları zındıklıkla nitelendirirdi.³⁰

Endülüs'te ilme karşı duyulan bu rağbet sayesinde orada dünya çapında Müslüman âlimler yetişmiş ve bunlar tarafından binlerce eser telif edilmiş, ulemaya, kitaba ve kütüphaneye büyük önem verilmişti. Bunun sonucunda bir kısmı idarecilere bir kısmı da şahıslara ait olmak üzere büyük kütüphaneler kurulmaya başlamıştı.³¹

Endülüs'te tesis edilen ilk ve en önemli kütüphane II. Abdurrahman döneminde (206-238/822-852) kurulan ve II. Hakem döneminde (350-366/961-976) kitap sayısı altı yüz bine ulaşan Kurtuba kütüphanesidir. Tam bir kitap aşığı olan II. Hakem'in *Kitabu'l-eğânî* için, kitabın müellifi olan İsfahanî'ye bin dinar verdiği rivayet edilir. Onun zirveye taşıdığı Kurtuba'daki bu kütüphanenin yanı sıra Malaga Ulu Camii'nde İbnü'l-Lüb el-Mâlikî ve İşbiliye Ulu Camii'nde İbn Mervân el-Bâcî birer kütüphane kurmuşlardı.³² Hem Kurtuba'da hem de Kadis gibi başka şehirlerde yüz binlerce kitaba sahip kütüphaneler bulunmaktaydı.³³

²⁸ Ebü'l-Hasan en-Nübâhî (ö. 792/1390'dan sonra), *Târihü Kudâti'l-Endelus, (el-Markabetu'l-ulyâ)*, Lecnetü İhyâit-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, 1403/1983, s. 202; Özdemir, Mehmet, "Endülüs'de Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülahazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)", *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu - 1998*, s. 85-93.

²⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 157.

³⁰ Makkarî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 1041/1632), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zıkrü vezirihâ Lisânidin İbni'l-Hatib*, I-X, nşr. Yusuf eş-Şeyh M. el-Bukâi, Beyrut 1419/1998, I, s. 181.

³¹ İbn Hazm (ö. 1064), *Resâilü İbn Hazm*, tah. İhsan Abbas, Beyrut, 1987, II, 174; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 157-160.

³² Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

³³ Garaudy, Roger, *Endülüs'te İslâm*, çev. Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yay. İstanbul, 2014, s. → →

İbn Futeys, Kurtubalı Aişe, Meriye'de vezirlik yapmış İbn Abbas gibi şahısların kütüphanelerinde de çok sayıda kitap vardı.³⁴ Bu kütüphaneler kadar olmasa da bünyesinde çok sayıda kitap bulunduran şahıs kütüphaneleri de mevcuttu. Bunların başlıcalarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Kasım b. Sa'dan, Ebu Muhammed Abdullah Tuleylî, Ebu Ali el-Gassânî, İbn Hazm, Yahya b. Malik b. Âiz, İbnü's-Sâbûnî, Ebû Bekir b. Zekvân, İbn Avn el-Maarrî, İbn Muhtâr, Mücahid el-Âmirî ve Muzaffer b. Eftas'a ait kütüphaneler.³⁵

İşbiliye'deki Abbâdîler, önemli bir saray kütüphanesine sahiptiler ve başkentlerinde büyük bir kitap pazarı vardı. el-Meriye'nin hâkimi Züheyr'in veziri Ebû Cafer b. Abbas ise şahsî kütüphanesinde dört yüz binden fazla kitaba sahipti. el-Muzafferîye adlı elli ciltlik ansiklopediyi meydana getiren el-Muzaffer b. Aftas'ın da büyük bir kütüphanesi vardı. Ayrıca Tuleytulalı Ben-i Zennûn ve Saragozalılı Ben-î Hüd hanedanlarının başşehirlerindeki kütüphaneler de oldukça meşhurdu.³⁶

Böylesine kültür hazinelerine sahip olan Endülüs'te bir süre sonra Müslümanlar arasında çeşitli çatışmalar yaşanmaya başladı. Bu iç çatışma ve kargaşa dönemlerinde toplumun diğer kurumları gibi kütüphaneler de zarar gördü, talan edildi. Şahıslar arasında yaşanan bazı mücadeleler dolayısıyla kitapların hedef alınması, bundan daha dramatik sonuçlar doğurdu. Özellikle dinî ve siyasî mülahazalarla bazı ulema, üdeba, fukaha, kısacası ilim ehli hedef alındığında bu iş, onların kitaplarının yasaklanması, yakılması ve yok edilmesi boyutlarına kadar taşındı.

Diğer taraftan daha Endülüs'ün fethinin ilk yıllarında başlayan ve uzun bir zaman diliminde gerçekleşen *reconquista* sırasında işgale uğrayan Müslüman şehirlerinde Hıristiyanlar çok sayıda kitap imha etti. Burada öncelikle Müslümanların kendi bünyelerinde yaşadıkları iç isyanlar sırasında imha edilen kütüphane ve kitaplar üzerinde durulacaktır.

2. 1. Endülüs'te Müslümanların Kitap Yakma Hadiseleri

Endülüs'te iç isyanlar sırasında çok sayıda kitap ve kütüphane zarar görmüştür. Ancak özellikle siyâsî mücadele içerisinde olan farklı kesimlerden insanların çatışmaları, en çok ulemaya ve onların telifatına zarar vermiştir. Çünkü rakip olarak görülen insanlar ilim ehli ise onlar, çeşitli gerekçeler ileri sürülerek zındıklıkla itham edilmiş, ardından da hem eserlerinin yakılması için hem de katledilmeleri için fetvalar verilerek onların toptan imhasına gidilmiştir.³⁷

2.1.1. İç İsyanlarda İmha Edilen Kitaplar

→ →
279-280.

³⁴ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 159; Hakkı Dursun Yıldız (Ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay. İstanbul, 1987, IV, 484; Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 52.

³⁵ Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

³⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 484-485.

³⁷ Endülüs'te zındıklık suçlamaları ve sonuçları için bkz. Özdemir, Mehmet, "XIV. yy Endülüs'ünde Zındıklık Suçlamaları", *AÜİFD*, Ankara 1998, XXXVIII, 195-224.

Endülüs'te yaşanan darbeler ve isyanların eğitim-öğretim ve kültürel faaliyetler üzerinde telafisi imkânsız sonuçları olmuştur.³⁸ Halife II. Hakem döneminde (961-976) Kurtuba kütüphanesinde yüz binlerce cilt el yazması kitap vardı. Bu kütüphane 1013 yılında yaşanan bir isyan sırasında şehre giren Berberîler tarafından tarumar edilmiş, kitaplar yakılmış, nehirlere atılmıştır. Aynı zamanda göz alıcı saraylar ve muhteşem bahçeler de yerle bir edilmiştir.³⁹

2.1.2. Çeşitli Sebeplere Dayalı Olarak Yakılan Kitaplar

Diğer toplumlarda olduğu gibi Endülüs'te de zaman zaman, ulema, fukaha ve devlet ricali arasında çeşitli mücadeleler olmuş, bunun sonucunda da tarafların birbirini -kelimenin tam anlamıyla- yok etme süreçleri yaşanmıştır. Bu tür sorunlar çeşitli sebeplere dayanmaktaydı. Bunların başında da dinî hassasiyet, çıkar çatışmaları ve siyasî mücadeleler gelmektedir. Bu ve benzeri sebeplere dayalı olarak Endülüs'te İbn Meserre'nin (ö. 319/931), İbn Hazm'ın (ö. 456/1064), Gazzâlî'nin (ö. 505/1111), İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) ve İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374) kitapları yakılmıştır.⁴⁰

Endülüs'te fukahâ, felsefî ve kelâmî görüşlere hoşgörülle bakmıyordu. Hatta zaman zaman bu görüşleri savunanların, siyasî otorite tarafından cezalandırılması isteniyordu. Bu yüzden tepki çekenlerden biri de İbn Meserre idi. Ona ve adamlarına karşı mücadelenin başlatıldığı M. 951 senesinde ve öncesinde Kuzey Afrika'da Endülüs'e yönelik bir Şîî Fâtîmî tehdidi vardı. Siyasî otoriteye göre bu tehdidin önlenmesi için Endülüs toplumunun tek vücut olması gerekiyordu. Ama İbn Meserre ve taraftarları, mehdilik, imamet ve nübüvvet kavramları ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürüyorlardı. Dolayısıyla bu görüşlerin toplumda yayılması söz konusu oluyordu. Buna göz yumulması hâlinde Endülüs'teki İbn Meserre hareketiyle Kuzey Afrika'daki Fâtîmîler arasında organik bir bağ kurulmasından korkuluyordu. Dolayısıyla fukahanın da teşvikiyle III. Abdurrahman, İbn Meserre hareketine karşı tavır aldı.⁴¹ II. Hakem döneminde (961-976) gevşetilen takibat, bu halifenin vefatının ardından Hacib el-Mansur döneminde (976-1002) yeniden hız kazandı. 977 senesinde başkadılık makamına getirilen Muhammed b. Yebkâ, İbn Meserre hareketine karşı bir reddiye yazdıktan sonra onların kitaplarını toplattırarak yaktırdı.⁴²

Mâlikîlikten Zâhirîliğe meylettiği için İbn Hazm'ın kitapları da İbn Abbâd ta-

³⁸ Bkz. Parlak, Nizamettin, *Endülüs'ün Çöküşü*, Hikmetevi Yay. İstanbul, 2014, s. 220-226.

³⁹ Garaudy, 285, Tez, Zeki, *İslâm'ın Batı Cephesi*, Hayy Kitap, İstanbul, 2014, s. 40.

⁴⁰ Bkz: Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348) *Tarihu'l-İslam ve ve-feyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, I-LIII, tah. Ömer Abdusselam, Beyrut 1415/1994, c. XXXV, s. 127; İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin (ö. 776/1374), *A'mâlü'l-a'lâm fimen buyi'a kable'l-ihtilâm min mulûki İslâm*, thk. Levi Provençal, E., Beyrut 1956, s. 319.

⁴¹ İbn Meserre'nin ve taraftarlarının takibata alınmasıyla ilgili olarak III. Abdurrahman'ın bir mektubunun metni ve daha geniş bilgi için bkz. İbn Hayyân el-Kurtubî (ö. 469/1076), *el-Muktebes min enba'i ehli'l-Endelüs*, 5. Cilt, (neşr. Pedro Chalmeta), Rabat-Madrid 1979; s. 20-36.

⁴² Özdemir, Mehmet, "Müvellidün'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV/1: 175-208.

rafından yaktırdı.⁴³ İbn Hazm, kitaplarını yakanlara bir şiirle şöyle karşılık verdi:

*Hey! Bırakın yasakçı kitap yakmaları,
Varsa aklınız, yapın bakalım ispatları,*

*Yoksa gidin cahiller medresesine,
Allah'ımı şahit tutarak diyorum ki ben hepinize,
İlimle sizin aranızda kalın bir perde var perde,*

*Benim fikirlerim seyahat ediyor her bir yere,
Hayatın bineklerinin beni götürdüğü yerlere*

*Yakabilirsiniz onca kâğıtları elbette sizler,
Ama yakılmaz kâğdın taşıdığı düşünceler,
Hele beynimdekilere hiçbir el asla değemez.⁴⁴*

Murabitlar zamanında (1091-1147) özellikle Endülüs'te Mâlikî fukahasının nüfuzu çok artmıştı. Gazzâlî'nin (ö. 1111) fıkıh ahkâmıyla, mutasavvıflık adabını bir arada toplayan *İhyâu-ulûmiddîn* adlı eserinin Endülüs'e girmesi sebebiyle mutasavvıflar ve Mâlikî fukahası endişeye kapıldı. Bunun üzerine özellikle fukaha, dönemin Mağrib'deki Murabit sultanı Ali b. Yusuf b. Taşfîn'e (ki o sırada Endülüs'e Murabitlar hükmetmekteydi) bu kitabın toplatılarak yakılmasına dair fetva verdiler (1109).⁴⁵ Bu fetvayı verenlerin başında da el-Meriyeye kadısı Mervân b. Abdülmelik ve Kurtuba kâdî'l-cemaası Ebû Abdullah b. Hamdûn vardı.⁴⁶

Sevilla ve Kurtuba kadılığı yapmış olan İbn Rüşd, 1182'de Ebû Yakup Yusuf'un (1163-1184) özel hekimi ve bir süre sonra da baş kadısı oldu. Sonraki sultan Yakup el-Mansur döneminde (1184-1199) bir ara gözden düştü. Bunun üzerine Kurtuba yakınlarındaki küçük bir yerleşim birimine sürüldü ve kitaplarının bir kısmı yakıldı.⁴⁷

⁴³ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 160.

⁴⁴ Garaudy, *Endülüs*, s. 249-250.

⁴⁵ Bu kitabın yakılmasıyla ilgili tartışmalar için bkz: Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, c. XXXV, s. 127; Safedî, Selahaddin Halil b. Aybeg (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXIX, tah: A. Arnavud- T. Mustafa, Beyrut, 1420/2000, c. XXII, s. 212; İnan, M. Abdullah, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, I-V, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1411/1990, IV, 162, s. 414-416.

⁴⁶ Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, c. XXXV, s. 345; Ceran, İsmail, *Fas Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 2012, s. 128; Mutlu, Nuri Yücel, *Endülüs Gerçeği ve Türkiye'nin Geleceği*, Babiali Kültür Yay. İstanbul, 2001, s. 126.

⁴⁷ Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, terc. Orhan Bahaeddin, yy, ty. s. 253; Tez, *İslâm'ın Batı Cephesi*, s. 73.

Devlet adamlığının yanı sıra velûd bir müellif olma özelliğini de taşıyan Benî Ahmer Devleti'nin veziri Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374), oldukça çalkantılı ve mücadelelerle dolu geçen yaşamına rağmen farklı alanlarda altmıştan fazla eser yazdı. Ancak bunlardan otuz civarında kitabı günümüze ulaştı, diğerleri kayboldu. Bunun en büyük sebebi de eserlerinin Gırnata'da yakılmış olmasıdır.⁴⁸

İbnü'l-Hatîb'in siyasî rakiplerinin başında dönemin kâdî'l-kudâtı Ebu'l-Hasan en-Nübâhî (ö. 792/1390'dan sonra) ve öğrencisi olmasına rağmen sonradan kendisiyle siyasî çekişme yaşadığı İbn Zümrek (ö. 793/1391) yer almaktadır. İbnü'l-Hatîb aynı zamanda Şeyhu'l-Guzât Osman b. Yahya, Abdurrahman b. Yeflus ve Süleyman b. Davud gibi dönemin ileri gelen isimleriyle de mücadele etmek zorunda kaldı. İçerisinde kişisel çıkar, kin ve nefretin de yer aldığı bu mücadeleler esnasında İbnü'l-Hatîb, bir takım suçlamalara maruz kaldı. Akabinde de önce kitapları yakıldı. Sonra da kendisi katledildi. Daha sonra mezarından çıkarılan cesedi yakılarak tekrar defnedildi.⁴⁹

Bazen üst düzey yöneticiler, toplumun bir takım hassasiyetlerine cevap vermek amacıyla da kitap imha işlemleri gerçekleştirmişlerdir. Mesela II. Hişam döneminin (976-1009) baş veziri ve devletin fiilî hâkimi İbn Ebî Âmir el-Mansûr döneminde yaşananlar, konunun tipik örneği olarak görülebilir. II. Hişam tahta geçtiğinde 12 yaşlarında olduğu için İbn Ebî Âmir, onu Medinetü'z-Zehra'da vesa yet altına alarak devleti tek başına yönetmeye başladı. Bunun üzerine muhalifleri ona karşı bir komplo düzenlediler ama başarısız oldular. Bu komplo içerisinde yer alan eski arkadaşları, İbn Ebî Âmir'in felsefe ile ilgilendiğini ve dinî inançlarında sapmalar olduğunu yaymaya çalışıyorlardı. Nitekim o dönemlerde felsefe, Müslümanlar arasında hoş karşılanmıyor ve bu bilim dalına iyi gözle bakılmıyordu. İbn Ebî Âmir bu imajı yıkmak için bazı âlimleri yanına alarak II. Hakem'in Kurtuba'daki büyük kütüphanesine gitti, oradaki felsefe kitaplarının ayıklanarak yakılmasını emretti. Onun bu hareketi halk nezdinde İbn Ebî Âmir'in felsefe düşmanı ve din koruyucusu olarak görülmesini sağladı.⁵⁰

Kurtuba kütüphanesi ikinci bir felaketi de Berberî isyanı sırasında yaşadı. İbn Ebî Âmir el-Mansûr'un 1002 yılında ölmesinin ardından Kurtuba, Berberiler tarafından kuşatıldı. Şehrin valisi Vâdih, askerlerin aylıklarını ödeyebilmek için bu kütüphanedeki kitapların bir kısmını sattı. Berberîler şehri ele geçirdi bu sefer de kütüphane onlar tarafından yağmalandı.⁵¹

3. HİRİSTİYANLARIN KİTAP YAKMA FAALİYETLERİ

⁴⁸ Bkz. İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, s. 319; Nübâhî (ö. 792/1390'dan sonra), *Târihü Kudâtî'l-Endelus*, s. 84-87; İnan, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, V: 477; Parlak, Nizamettin, *Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'in Siyasî Kişiliği ve Tarihçiliği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 61-64.

⁴⁹ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, s. 319; en-Nübâhî (ö. 792/1390'dan sonra), *Târihü Kudâtî'l-Endelus*, s. 84-87; Geniş bilgi için bkz. Parlak, *Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb*, s. 15-19, 58-69.

⁵⁰ Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 181; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 395-408, 484, Mutlu, *Endülüs Gerçeği*, s. 127; Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 130-131.

⁵¹ Erünsal, "Kütüphane", *DA*, XXVII, 11-32.

Endülüs'te özellikle büyük şehirlerde önemli kütüphaneler kurulmuştu. Ancak bu şehirler peyderpey Hıristiyan işgaline uğradıkça oralardaki kütüphaneler talan edilmiş, kitaplar yakılmış, âlimler bilimsel etkinliklerini sürdürmemişlerdir.

İspanya'da reconquistayı gerçekleştiren Katolikler, aynı tarihlerde Amerika kıtasında karşılaştıkları Maya Uygarlığının eserlerini de yakıp yok etmişlerdir. Onlar benzer bir faaliyeti de İberya Yarımadası'nda gerçekleştirmişler, sadece Müslümanların değil, diğer din mensuplarının kitaplarını da yakmışlardır.⁵²

İberya Yarımadası'nda Kral Ferdinand, (1452-1516) ele geçirdiği Kurtuba'da yağma yapılmasına izin verdi (23 Haziran 1236). Her şey yağmalandı, okul ve mescitler yıkıldı. Sayısız nadir kitap nüshalarıyla dolu olan kütüphaneler yakılıp, tahrip edildi. Bir rivayete göre imha edilen bu kitaplar arasında Hz. Osman'ın ünlü mushafı da bulunmaktaydı. Aynı kral, 23 Kasım 1248'de anlaşmayla kendisine teslim edilen İsbiliye şehrinde de çok sayıda cami ve kütüphaneyi yerle bir etti.⁵³ Hem Kurtuba'daki hem de Endülüs'ün diğer şehirlerindeki kütüphanelerde bulunan kitaplar, Ferdinand ve Isabella'nın Müslümanlara karşı uyguladıkları; onları yok etme politikalarının sonucunda tarumar oldu.⁵⁴

Daha sonraki dönemlerde Müslümanların yaşadığı diğer Endülüs şehirlerinde de benzer sahneler tekrarlandı. Özellikle papazlar tarafından toplatılan kitaplar, meydanlarda yakıldı. Yakılanlar sadece Kur'an-ı Kerim ve dinî ilimlerle ilgili kitaplar değildi. Yok edilenler aynı zamanda asırların emeği olan ve önceki medeniyetlerden alınarak sonraki nesillere aktarılan, dünyanın bilim-sanat birikimini taşıyan binlerce cilt bilim, tıp, mühendislik, felsefe ve edebiyat kitaplarıydı.⁵⁵

Hıristiyan idarecilere göre kitap, onların hedefleri önünde önemli bir engel teşkil ediyordu.⁵⁶ Özellikle 1492'de Gırnata'nın tesliminden sonra Müslümanların Hıristiyanlaştırılması faaliyetlerine hız verildi. Ancak bu konudaki çalışmalar umulan süratle gerçekleştirilemiyordu. Çünkü Müslümanlar, Kur'an-ı Kerim ve diğer Arapça kitaplar sayesinde dillerini ve dinlerini kuşaktan kuşağa aktarabiliyorlardı. Yine Hıristiyanlara göre Arap alfabesi Arap dilinin kapısı olarak telakki ediliyordu. Bu yüzden Müslümanlar, kitaplardan ve Arap alfabesinden arındırılmalydılar. Dolayısıyla artık Hıristiyan hâkimiyetinde yaşamak zorunda kalan Müslümanlara çeşitli dayatmalar yapıldı, özellikle de dil, din eğitimi, Arapça ve Kur'an öğretimi tamamen yasaklandı. Diğer taraftan da Müslümanların ellerindeki çok değerli Arapça yazma kitaplar toplanarak Gırnata şehrinin meydanla-

⁵² Cebeci, Sedat, *Vahşi Batı*, Şule Yay. İstanbul, 1993, s. 137.

⁵³ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, sad. Yasemin Çiçek, Timaş Yay. İstanbul, 2012, s. 257, 268; Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

⁵⁴ Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

⁵⁵ Şeyban, Lütfi, *Mudejares Sefarades Endülüs'lü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz Yay. İstanbul, 2010, s. 136.

⁵⁶ Bkz. Nebil Abdülhayy Rıdvan, *Cuhûdu'l-Osmâniyyîn li-İngâzi'l-Endelüsve'stirdâdihî fi matla'i'l-'asri'l-hadis*, Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmîi, Mekke, 1408/1988, s. 48 vd.

rında yakıldı.⁵⁷

Hâlbuki Gırnata'nın Katoliklere teslim edilmesi sırasında imzalanan anlaşmada Müslümanlara diğer haklarının yanı sıra dillerini ve dinlerini öğrenme/öğretme ve yaşama özgürlüğü de verilmişti. Ancak reconquistayı gerçekleştirmiş olan Hıristiyanlar, İberya Yarımadası'nda her şeye rağmen din birliğini sağlamak amacı güdüyorlardı. Bunun önündeki en büyük engel, Müslümanlar ve Yahudilerdi. Bu insanların Hıristiyanlaştırılması, onlar açısından çok önemliydi. Bu mücadelenin yürütülmesinde sembol isimlerinden biri de Gırnata Kardinali Ximenez'di (ö. 1517).

Gırnata İslâm'dan önce Gotik ve Latin devrelerde bir piskoposluk merkeziydi. Şehir Müslümanların eline geçince bu konumunun hatırası, sembolik olarak devam ettirilmiş, XV. asra kadar sadece unvandan ibaret bir dizi piskopos atanmak suretiyle Gırnata'nın piskoposluk merkezi sıfatı muhafaza edilmişti. Isabella, Gırnata'yı alınca kendisinin günah çıkartıcısı olan Hernando de Talavera'yı Gırnata'ya başpiskopos olarak tayin etti. Talavera'nın en önemli görevi Yarımada'da bulunan Müslümanların Hıristiyanlaştırılmasıydı. Ancak Ferdinand ve Isabella, Talavera'nın faaliyetlerinin arzu ettikleri hızda ilerlemediği kanaatindeydiler. Bu yüzden o sıralarda Alcalá üniversitesinin temellerini atmakla meşgul olan Tuleytula Başpiskopos'u Francisco Ximenez'i, Talavera'nın yardımcılığına getirdiler (Temmuz 1499). Ximenez bu tarihte Gırnata meydanlarında binlerce Arapça kitabı yaktırarak işe başladı. Bu olayı takip eden yıllarda Ximenez, fukahayı çağırarak ellerindeki bütün kitapları teslim etmelerini istedi. Kardinal, 12 Ekim 1501 tarihli kraliyet fermanına istinaden Müslümanların evlerindeki bütün kitapları zorla toplattı. Birçoğu altın gümüş ve paha biçilmez süslemelerle tezyin edilmiş beş bin kitap getirildi. Bu nadide eserlerin birçok talibi olmasına rağmen o, hepsini reddetti ve Alcalá'daki kütüphanesi için ayırdığı birkaç tıp kitabı hariç tamamının halkın huzurunda yakılmasını emretti. Böylece beş bin cilt kitap Gırnata şehir meydanında toplanan halkın gözü önünde yakıldı.

Ximenez'in göreve gelir gelmez (1499) toplatıp yaktığı kitapların dışında, değişik zamanlarda farklı şehirlerde çok sayıda kitabın yakılması hadiseleri tekerür etti. Yakılan kitapların sayısının bir milyona kadar ulaştığı dile getirilmektedir. Nitekim İspanya kralı II. Filip (1556-1598), daha sonraları Endülüslülerden geri kalan yazma eserleri toplamak istediğinde ancak 2500 kitap bulabilmişti.⁵⁸

Hıristiyanların işgal ettikleri Müslüman şehirlerde kitap yakma hadiseleri sanki Endülüs tamamen elden çıktıktan sonra daha büyük boyutlarda yaşan-

⁵⁷ Şeyban, *Müdejars*, s. 136; Cebeci, *Vahşi Batı*, s. 115-116.

⁵⁸ İnan, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, V, 317-319; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 159; Lea, Henry Charles, *İspanya Müslümanları Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, çev. Abdullah Davudoğlu, İnkılab Yay. İstanbul, 2011, s. 36-42; Şeyban, *Reconquista*, s. 36; Şeyban, *Müdejars*, s. 135-136.

miş gibi görünmektedir. Birkaç örnekle bu hususu izah etmek mümkündür. Bunlardan biri Endülüslüler tarafından Osmanlı'ya gönderilen elçilerin, huzurda okudukları mersiyeledir. Bunlardan birincisi Endülüslü şair Ebu'l-Bekâ Salih b. Şerif er-Rondî (ö. 684/1285) tarafından 1212 yılında Müslümanların yenilgisiyle sonuçlanan İkâb savaşından sonra Kurtuba ve Ceyyan gibi şehirlerin elden çıkması üzerine yazılmıştı. Bu mersiye, Sultan Bâyezid'in huzurunda okundu (1486-1487). Bu şiirde Endülüslülerin çektikleri sıkıntılar dile getirilmiş ama kitapların yakılmasıyla ilgili bir hususa değinilmemiştir.

İberya'nın tamamen kaybedilmesinden sonra Endülüs'ten ikinci bir elçi, Sultan II. Bayezid'e gönderilmiştir. Gırnata'nın tesliminden on üç yıl sonra İstanbul'a gelen bu elçinin beraberinde bir feryadname vardı. Bu şiirde Müslümanların Endülüs'teki hâkimiyetlerini bütünüyle kaybettikten sonra neler çektikleri son derece dramatik bir dille anlatılıyordu. Fakat bu sefer Kur'an-ı Kerimlerin ve dinle ilgili bütün kitapların yakıldığına dair özel bir vurgu yapılıyordu.⁵⁹

Diğer taraftan Saragoza'da da İbn Matrüh, İbn Sağır gibi kitapseverler, bu şehrin I. Alfonso tarafından işgal edilmesi üzerine Valencia'ya göç etmek zorunda kalmışlardır.⁶⁰ Kastilya, Aragon ve Sicilya'nın ilk başengizitörü seçilen Torquemada çok sayıda insanı ve kitabı gözünü kırpmadan yakmıştır (1481).⁶¹

İslâm hâkimiyetinin kaybedildiği şehirlerde Hristiyan yönetiminde yaşamak durumunda kalan *Müdeccenlere*, zorla Hristiyanlaştırılan Müslümanlar olarak bilinen *Moriskolar* da kitaplarının yakılması olaylarına sıkça maruz kaldılar. Müdeccenler, bazı dönemlerde Hristiyan ekonomisine katkı sağladıkları için nispeten rahat bir hayat sürmelerine rağmen zaman zaman onların ellerindeki kitaplar da toplanarak yakıldı. 1511'de çıkarılan bir fermanla, daha önce gerçekleştirilen ilk imha hareketinden kurtulan bütün İslâmî kitapların yakılması sağlandı. Müdeccenler, Kur'an-ı Kerimleri gizlice istinsah ederek çoğaltır, aralarında dağıtıp tilavet ederlerdi. Aynı şekilde onlar, Hz. Peygamber'in hayatını anlatan notları kaleme alır ve kendi cemaatleri içinde gizli gizli okurlardı. Ancak 1 Ocak 1567'de Müdeccenlere yeni yasaklar getirildi. Bunlardan biri de evlerde kesinlikle Arapça kitap bulundurulmamasıyla alakalıydı.⁶²

Moriskolar ise kendilerine yapılan baskılar neticesinde değişik tarihlerde defalarca isyan ettiler. Bunlardan biri de merkez üssü Sierra de Espadan olan ve 18 Eylül 1526'da bastırılan isyandır. Buradan kaçan Mağribliler, Muela de Cortes'in muhkem mevzilerine sığındırlarsa da yoğun baskılar üzerine teslim oldular, silahları alındı ve kitapları yakıldı. İncil'e itaate mecbur edildiler. Belensiye'de kontrol yeniden sağlandı. Moriskolar silahsızlandırıldı, fakihlerin kürsüleri

⁵⁹ Şeyban, *Müdejars*, s. 230-244.

⁶⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 485.

⁶¹ Torquemada'nın adının içinde geçen "guemada" kelimesinin "yanık" anlamı taşıması da oldukça ilginç bulunmuştur. Kumrular, *Türk Korkusu*, s. 236.

⁶² Şeyban, *Müdejars*, s. 157-159, 165.

parçalandı ve Kur'an'lar yakıldı.⁶³

1565 yılında Morsikolar, Gırnata'da başka bir isyan daha gerçekleştirdiler. Bunun üzerine Morisko meselesinin tamamen bitirilmesi için 1 Ocak 1567'de yürürlüğe giren yeni bir fermanla pek çok yasak konuldu. Bununla Moriskolara, üç yıl içerisinde Kastilya dilini öğrenme zorunluluğu getirildi. Bundan böyle alenen ya da gizlice Arapça konuşulması, yazılması ve bu dille mukaveleler yapılması kesinlikle yasaklandı. Kanunun yürürlüğe girmesinden sonraki otuz gün içinde bütün Arapça kitapların, Gırnata Şehir Meclisi başkanı Pedro de Deza'ya teslim edilmesi istendi. Güya içinde suç unsuru bulunanlar yakılacak diğerleri sahiplerine geri verilecekti. Ancak ilginçtir, sahiplerine iade edilen kitaplar da üç yıl sonra tamamen imha edilmek üzere geri verilmişti.⁶⁴

SONUÇ

Tarihin değişik dönemlerinde, farklı coğrafyalarda olduğu gibi İslâm dünyasında, dolayısıyla Endülüs'te de kitap ve kütüphane yakma olayları yaşanmıştır. Endülüs'teki olayların iki boyutu vardır. Birincisi, iç isyanlar ve darbeler sırasında kitapların yakılmasıdır ki bu doğrudan kitaba yönelik bir faaliyet değildir. Buradaki mesele; kaos ortamlarının doğal bir sonucu olarak genel anlamda yapılan tahribattan kitap ve kütüphanelerin de etkilenmesinden ibarettir. İkincisi ise çeşitli sebeplerle birbiriyle mücadele eden toplumun önde gelen ricalinin faaliyetleri sonucu kitapların yakılması hadisesidir. Özellikle fukaha, siyasî ya da kişisel bir mücadele içerisinde olunca muhaliflerin kitaplarının yakılması ve müelliflerinin de katledilmesi için fetvalar çıkarmayı olağan bir hâle getirmiştir. Bu da Endülüs'ün geneline ve bütün dönemlerine teşmil edilemeyecek bir durum olup ancak bir takım bağınaz insanların mücadelelerine konu olmuş bir hadisedir.

Fakat Endülüs'te bunların dışında bir kitap imha hadisesi daha yaşanmıştır ki bunun boyutları öncekilerden farklı olmuştur. Nitekim İspanya'yı Müslümanlardan geri alan Hıristiyanlar, ele geçirdikleri şehirlerde Müslümanlara ait çok sayıda kitap ve kütüphane yakmıştır. Bunda da Kilise, Hıristiyan din adamları ve Engizisyon mahkemeleri başrol oynamıştır.

Kitapların yakılmasının insanlar ve toplumlar üzerindeki yıkıcı tahribatı tarihsel verilerle açık bir şekilde ortadadır. Günümüzde kitap yakma hadisesi geçmişteki boyutlarda olmuyormuş gibi görünse de farklı ve daha tehlikeli bir hâl almıştır. Yaşadığımız dönemde içinde bulunduğumuz toplum –belki daha da genelleştirerek ‘Müslümanlar’ - kitaplardan ve kütüphanelerden uzaklaşmış olup teknolojik bir zehirlenme yaşamaktadır.

Bu durumdan ve bunun doğuracağı telafisi gittikçe zorlaşan sonuçlarından

⁶³ Lea, *İspanya*, s. 95-98.

⁶⁴ Lea, *İspanya*, s. 212-213. Ayrıca bkz. Parlak, Nizamettin, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları," *Mi'el ve Nihal*, 2015, XII/1: 96-102.

korunabilmek ve medeniyet inşasını yeniden gerçekleştirebilmek için Müslümanların başta Kur'an-ı Kerim ve Hadis mecmuaları olmak üzere kitapla ve kütüphaneyle barışması ve yeniden buluşması kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Kaynakça

- » Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi Kısası Enbiya*, sad. Ali Arslan, I-II, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2012.
- » Akin, Lemî, "Bosna-Hersek'teki Osmanlı Dönemi El Yazmalarının Durumu", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume X/8, Spring, 2015, 323-340, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8261>.
- » Aydar, Hidayet, "Kur'an -Tercümesi", *DİA*, 2002, XXVI, 401-404.
- » Bâkîllânî, Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib b. M. el-Basri el- (ö. 403/1013), *et-Temhid*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar, Müessesetü kütübî's-sekafiyye, Lübnan, 1407/1987.
- » Birinci, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2006, IV/7: 291-349.
- » Cebeci, Sedat, *Vahşi Batı*, Şule Yay. İstanbul, 1993.
- » Ceran, İsmail, *Fas Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 2012.
- » Çavdar, R. Tüba, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, Ba-sılmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- » Çelik, Mehmet, "Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1: 51-67.
- » Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, terc. Orhan Bahaeddin, yy, ty.
- » Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *Kısasu'l-enbiya*, Matbaatu dari't-te'lif, Kahire, 1388/1968.
- » Ebu Züra ed-Dimeşki (ö. 281/894), *Tarihu Ebi Zür'a ed-Dimeşki*, tah. Şükrüllah Nimetullah el-Kucani, Mecmau'l-lügati'l-Arabiyye, Dimeşk, 1980.
- » Erünsal, İsmail E., "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.
- » Garaudy, Roger, *Endülüs'te İslâm*, çev. Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yay. İstanbul, 2014.
- » Hamidullah, Muhammed, *İslâm'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya. Beyan Yay. İstanbul, 2010.
- » _____, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, Bahar Yay, İstanbul, 1967.
- » İbn Asakir, Ebül-Kasim (ö. 571/1176) *Tarihu Dimeşk*, thk. Amr b. Garama el-Umri, Daru'l-fikr, yy, ty.
- » İbn Ebî Usaybia (ö. 668/1269), *Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*, tah. Nizar Rıza, Dâru mektebeti'l-hayat, Beyrut, ty.
- » İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin (ö. 776/1374), *A'mâlü'l-a'lâm fi men büyi'a kable'l-ihlîlâm min mulûki İslâm*, thk. Levi Provençal, E., Beyrut 1956.
- » İbn Hayyân el-Kurtubî (ö. 469/1076), *el-Muktebes min enba'i ehli'l-Endelüs*, 5. Cilt, (neşr. Pedro Chalmeta), Rabat-Madrid 1979.
- » İbn Hazm (ö. 1064), *Resâilü İbn Hazm*, tah. İhsan Abbas, Beyrut, 1987.
- » İnan, M. Abdullah, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, I-V, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1411/1990.
- » İzzetbegoviç, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, çev. A. Erkilet vd., 2. Baskı, Klasik Yay. İstanbul, 2003).
- » Kumrular, Özlem, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni Türk Korkusu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
- » Lea, Henry Charles, *İspanya Müslümanları Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, çev. Abdullah Davudoğlu, İnkılab Yay. İstanbul, 2011.
- » Makkarî, Ebül-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 1041/1632), *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru vezirihâ Lisâniddin İbni'l-Hatîb*, I-X, (nşr.: Yusuf eş-Şeyh M. el-Bukâî), Beyrut 1419/1998.
- » Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, sad. Fahri Unan, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara 1995.
- » Mutlu, Nuri Yücel, *Endülüs Gerçeği ve Türkiye'nin Geleceği*, Babialı Kültür Yay. İstanbul, 2001.
- » Nebil Abdülhay Rıdvan, *Cuhüdu'l-Osmâniyyîn li-İngâzi'l-Endelüs ve'stirdâdihî fi matla'i'l-âsri'l-hadîs*, Mekke: Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmiî, 1408/1988.
- » Nübâhî, Ebü'l-Hasan (ö. 792/1390'dan sonra), *Târihü Kudâti'l-Endelüs*, (el-Markabetu'l-ulyâ), Lecnetü İhyâit-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, 1403/1983.

- » Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İsar Yay. İstanbul, 2008.
- » Özdemir, Mehmet, "Endülüs'de Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)", *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu - 1998*, 85-93.
- » _____, "XIV. yy Endülüs'ünde Zındıklık Suçlamaları", *AÜİFD*, Ankara 1998, XXXVIII, 195-224.
- » _____, "Müvelledün'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV/1: 175-208.
- » _____, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 2. Baskı Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 2013.
- » Parlak, Nizamettin, *Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'in Siyâsî Kişiliği ve Tarihciliği*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 2012.
- » _____, *Endülüs'ün Çöküşü*, Hikmetevi Yay. İstanbul, 2014.
- » _____, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları," *Milel ve Nihal*, 2015, XII/1: 96-102.
- » Pedersen, Johannes, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit, Karagözoğlu, Klasik Yay. İstanbul, 2013.
- » Polastron, Lucien X., *Kitap Yakmanın Tarihi*, trc. Aziz Ufuk Kılıç, Everest Yay. İstanbul, 2015.
- » Safedî, Selahaddin Halil b. Aybeg (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXIX, tah: A. Arnavud-T. Mustafa, Beyrut, 1420/2000.
- » Suyuti, Celaleddin (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensur*, I-VIII, Daru'l-fikr, Beyrut, ty.
- » Şeyban, Lütfi, *Mudejares Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz Yay. İstanbul, 2010.
- » Tekin, Engin Cihad, *Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)*, Basılmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.
- » Tez, Zeki, *İslâm'ın Batı Cephesi*, Hayy Kitap, İstanbul, 2014.
- » Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler, Abbasîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara, 1968.
- » Yıldız, Hakkı Dursun (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay. İstanbul, 1987.
- » Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348) *Tarihu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, I-LIII, tah. Ömer Abdusselam, Beyrut 1415/1994.
- » Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdullah (ö. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1. Baskı, Dâru'l-ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, yy.
- » Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, sad. Yasemin Çiçek, Timaş Yay. İstanbul, 2012.
- » Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870), *el-Ahbârü'l-Muvaffakiyyât*, thk: Sâmi Mekki el-Âfi, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, II. Bsk. 1996